

КОНСТАНТИНОВА В.М.

ПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА ЖИТТЯ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ МІСТ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Вивчення матеріалів щодо суспільного життя на території всіх трьох південноукраїнських губерній дає підстави стверджувати, що його активність і масштаби значною мірою відрізнялися в містах. В статті простежується тенденція, згідно з якою активність суспільного руху знижувалася за шкалою “губернські міста – повітові міста – безповітові міста – містечка”.

Ключові слова: Південна Україна, губернське місто, повітове місто, безповітове місто, містечко.

Изучение материалов общественной жизни на территории всех трех южноукраинских губерний позволяет утверждать, что её активность и масштабы в значительной степени отличались в городах. В статье прослеживается тенденция, согласно которой активность общественного движения снижалась по шкале “губернские города – уездные города – безуездные города – местечки”.

Ключевые слова: Южная Украина, губернский город, уездный город, безуездный город, местечко.

The study of materials about social life on the territory of all three Southern Ukrainian provinces allows to assert that its activity and scope largely differed in the cities. In the article the trend is traced, according to which social movement activity was decreased on the scale of “provincial towns – county-level towns – towns without county – townships”.

Keywords: Southern Ukraine, provincial town, county-level town, town without county, township.

Напевно, не буде помилкою стверджувати, що історія суспільного життя є одним із тих аспектів урбанізаційних процесів на півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., яким в історіографії приділена найбільша увага. Така ситуація є цілком логічною. Адже “пошук ключів” до витоків соціальних потрясінь 1905 – 1907, 1917 – 1920 рр. домінує в історичній літературі, присвяченій пізньому імперському періоду, і, за висловом Д. Бровера, відчуття апокаліптичної атмосфери присутнє навіть у тих дослідженнях, чий об’єкт дуже далекий від історії революції [2, 222].

Втім, наше звернення до відповідної проблематики зумовлене не прагненням слідувати історіографічній традиції, а саме усвідомленням значущості суспільного життя і його конкретизації (соціальних конфліктів, суспільного руху, громадських організацій) як невід’ємної складової урбанізаційних процесів, характер яких без аналізу цієї складової залишиться недостатньо зрозумілим. Існування ж розлогої історіографії позбавляє нас необхідності наводити докладний фактаж, і в той же час дає можливість звернути увагу на концептуальне питання специфіки соціальних конфліктів, суспільного руху,

діяльності громадських організацій у міських поселеннях Півдня в порівнянні з сільською місцевістю.

У радянській історіографії з її акцентом на вивченні класової боротьби визначення специфіки соціальних конфліктів у містах базується на тезі В.І. Леніна про те, що саме міські фабричні робітники були революційним авангардом класу, і на такій наведеній ним же статистиці: “Якщо в звичайний час (1895 – 1904) кількість страйків у містах втричі перевищує кількість їх у селах, то відсоткове відношення кількості страйків до кількості закладів в 4 рази більше в містах, ніж у селах” [15, 6-7].

Натомість у сучасній російській історіографії все більше поширення знаходить концепція сприйняття революції як реакції традиційного селянства на модернізацію, індустріалізацію. У цю концепцію вписується і бачення взаємозв’язку міст і соціальних конфліктів. Доволі логічно виклав таке бачення О.С. Сенявський. Згідно з ним, урбанізація імперії почалася так само “примусово”, як і її індустріальний розвиток. Вступивши на шлях індустріалізації пізніше, ніж “більшість передових країн”, Російська імперія ще не мала внутрішнього потенціалу, який би був готовий до форсованої урбанізації. Початкова стадія урбанізаційного переходу зробила свій внесок у деформацію традиційного суспільства, спричинивши його “базову” соціальну нестабільність, породивши “вибухонебезпечні” маргінальні страти в місті і підірвавши цінності сільської общини. Місто опинилося протиставленим селу економічно і соціокультурно, як носій західних цінностей, до яких традиційне село ставилося вороже. Міста стали центрами соціальної нестабільності. Сама революція 1917 р. стала реакцією відторгнення традиційним суспільством модернізаційних процесів, здійснених на основі “антитрадиційних прозахідних схем”. По суті, це була не революція пролетарів, а бунт села, в тому числі — і проти міста, яке ламало

устої традиційного селянського життя [18, 54-57].

При всій несхожості, а багато в чому — і протилежності позицій двох згаданих вище концепцій, їхнім загальним місцем є погляд на місто як на важливий ключ до розуміння формування передумов соціальних конфліктів і безпосередньо революційних подій.

Зауважимо, що на особливу роль міст у формуванні суспільного руху, у соціальних конфліктах була звернута увага ще до самих революційних потрясінь початку ХХ ст. Причому це було зроблене зовсім не відносно міст Російської імперії. Зокрема, намагаючись виявити закономірності щодо впливу міста на характер суспільного життя, Г. Теккер дійшов висновку, що “любов до громадянської свободи може і є сильнішою і постійнішою в селах”, а в містах вона знаходиться під більш пильним наглядом, проте закон і порядок у містах більше піддані ризику, оскільки інтрига і чистолобство тут простіше можуть впливати на невігластво і нужду [3, 3]. З цього ж приводу А. Вебер зауважував, що на розвиток ліберальних і прогресивних ідей впливає те, що в містах різноманіття занять, інтересів і думок призводить до обміну ними, а це веде до більш широких і вільних суджень і до більшої схильності до засвоєння нових думок, прийомів та ідеалів. “Міське життя може і не продукує геніїв, але воно приводить мислителів у контакт між собою, воно викликає в них священний імпульс до оригінальності, шляхом симпатії або антагонізму”. Невеличкі міста не вільні від консерватизму, властивого селам; втім, вони виконують функцію посередника “між прогресивним напрямом, лібералізмом, радикалізмом більших міст і консерватизмом і забобонами сіл” [3, 431].

Вивчення характеру суспільного життя в південноукраїнських містах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дає підстави стверджувати, що із серйозними застереженнями, пов’язаними з відмінностями конкретно-історичних

обставин, такі спостереження, зроблені на підставі аналізу життя міст інших, аніж Російська імперія, країн фактично того ж періоду, можна застосувати і до Південної України.

Адже спільним для сучасних концепцій і викладених міркувань більш ніж сторічної давнини є погляд на місто як на уособлення модернізаційних рис, тоді як села виступають оплотом традиції. На південноукраїнських матеріалах, які стосуються суспільного життя, така специфіка міст у порівнянні із селами простежується як тенденція. При цьому необхідно наголосити, що йдеться саме про тенденцію, а не про аксіому, що зумовлюється, між іншим, і нетотальністю поширення та вкорінення модернізації, і самою неоднорідністю міст, і наявністю міських поселень інших типів, невписуванням багатоманітності реальних населених пунктів в “ідеальну” дихотомію “село – місто”.

Великою мірою як наявність відмінностей суспільного життя міста і села, так і їх нетотальність були пов’язані з реаліями формування робітничого класу та характером його представництва в населених пунктах різних типів. Те ж, що саме цей клас був соціальною базою для поширення ідей соціальної рівності і радикальної перебудови суспільного ладу, не заперечують і сучасні дослідники. У цьому контексті показовим є наголошення О.П. Реєнтом на таких основних характерних рисах пролетаріату: 1) відсутність приватної власності; 2) відрив від села і додаткових джерел матеріального забезпечення; 3) концентрація на підприємствах; 4) кваліфікація та певний рівень освіти; 5) погані побутові умови і гостра житлова проблема. Звідси, згідно з О.П. Реєнтом, у пролетаріату формуються: вищий, у порівнянні з селянством, ступінь корпоративності; колективістська, на протигагу індивідуалістській, психологія; глибше усвідомлення свого місця в суспільстві та своїх соціально-економічних

інтересів; мобільність, організованість, керованість; здатність до узгоджених дій задля досягнення соціально-економічних цілей; спроможність засвоювати політичні гасла і керуватися ними [14, 148].

Звернемо увагу, що перелічені О.П. Реєнтом риси пролетаріату далеко не в кожному випадку були присутні “в чистому виді”. Зокрема вище ми вже писали про збереження зв’язків значної частини міських промислових робітників із селом. Та й сам О.П. Реєнт обмовляється, що дані характеристики неоднаковою мірою стосуються різних груп пролетаріату: більше — освічених і висококваліфікованих, менше — малокваліфікованих робітників і сільськогосподарського пролетаріату [14, 148].

Те, що в реаліях модернізації на півдні України умови праці робітників були важкими (велика тривалість робочого дня, використання жіночої і дитячої праці, брак, а часто й відсутність засобів безпеки тощо), заробітна платня — часто замалою (хоча Південна Україна і відрізнялася від інших регіонів найвищим її рівнем), побутові умови — жалюгідними, створювало сприятливий ґрунт для виникнення соціальних конфліктів, які не могли попередити або ж загасити ні зміни законодавства, ні намагання “цивілізувати” відносини між робітниками і роботодавцями шляхом запровадження у 1882 р. фабричної інспекції, ані поліцейські заходи.

Вже у 1870-х – на початку 1880-х рр., крім скарг робітників до різних інстанцій, в тому числі — і через своїх виборних (як було, зокрема, у випадку із працівниками вагонних майстерень Одеси, які саме у такий спосіб у 1882 р. протестували проти зниження заробітної плати і запровадження неповного робочого дня), стихійних виступів (як то було у квітні 1875 р. у Юзівці, де в такий спосіб вилилося незадоволення робітників металургійного заводу Новоросійського акціонерного товариства затримкою зарплати), масового залишення роботи до кінця термінів контрактів (зокрема з приводу саме таких дій на Севастопольській дільниці

Лозово-Севастопольської залізниці прокурори Сімферопольського і Катеринославського окружних судів у 1873 р. отримали розпорядження щодо розслідування порушень підрядником умов найму і про необхідність упередження масових втеч), набирали сили і такі узгоджені, організовані форми протесту, як страйки. Серед них — страйк у Миколаєві, де портовики виступили проти нерівних умов оплати праці; страйк ливарників залізничних майстерень Одеси 1878 р., викликаний зменшенням розцінок.

Вельми показово, що опис цих та інших випадків протесту промислових робітників міститься у монографії О.П. Реєнта у розділі з промовистою назвою “Соціально-економічний розвиток України та боротьба між працею та капіталом”, причому саме протести на території Півдня склали майже половину випадків, описаних у підрозділі “Перші виступи робітників на захист своїх прав та інтересів”, хронологічно доведеному до 1904 р. [14, 149-173]. І це далеко не випадково, зважаючи на ті обсяги, яких набули протести на Півдні в порівнянні з іншими регіонами України, що прямо було пов’язано і з самими темпами та специфікою модернізації в Південній Україні. Доволі промовистою є статистика, згідно з якою за останнє п’ятиріччя XIX ст. в Україні відбулося 212 страйків та 14 заворушень, і найбільше з них мали місце саме в Катеринославській (108) і Херсонській (38) губерніях [14, 170].

Та і в наступні роки, що передували першій російській революції і позначилися світовою економічною кризою, яка помітно вдарила і по Півдню, саме цей регіон став однією з найважливіших арен потужних соціальних виступів, включаючи загальний страйк на півдні Російської імперії.

Не менш показово, що серед описаних О.П. Реєнтом протестів абсолютна більшість мала місце в населених пунктах із офіційним статусом міста, а також у промислових селищах. Йдеться про промислові селища Донбасу, де досліджуваний нами період

відмічений потужними соціальними конфліктами, на що, фактично в унісон, звертають увагу чи не всі дослідники, які вивчають історію Донецького басейну. Причому мова йде не лише про радянських і сучасних українських істориків, але і про іноземних.

Так, відповідна теза стала фактично провідною думкою монографії Т. Фридгута “Юзівка та революція” [20].

Г. Куромія, описуючи події другої половини XIX – початку XX ст., зауважує, що історія Донбасу позначена періодичними потужними вибухами протесту [9, 87].

Р. Лінднер пише, що соціальні перекоси, які постійно супроводжували індустріалізацію “Півдня Росії”, в районах промислового буму, на Донбасі, мали ще гостріший, позначений насиллям характер, ніж в інших регіонах Російської імперії [10, 77].

Разом із тим, вельми важливо, що робітники Донбасу багато в чому не відповідали тим “ідеальним” характеристикам, які, за формулюванням О.П. Реєнта, формувались у пролетаріату. Одну з причин цього деякі дослідники вбачають саме в характері населених пунктів і місцевостей, де працювали робітники Донецького басейну. Зокрема Г. Куромія наголошує, що майже в усіх повідомленнях про робітничий рух у Донбасі стверджується, що робітників, а особливо шахтарів, було важко організувати. Копальні були розкидані по всьому степу, зв’язок між ними був слабкий; незадоволені робітники, як і ті, кого переслідувала адміністрація, просто переходили на іншу шахту. При цьому Г. Куромія погоджується із висновками Т. Фридгута про те, що існувала чітка різниця між заводськими робітниками, які рухалися до сучасної культури, перебуваючи у населених пунктах, що набували міських обрисів, і шахтарями, які “застигли в агонії безладного переходу від села до індустрії” [9, 84-85].

Складовою суспільного життя і Донбасу, і Південної України в цілому стали не лише виступи проти адміністрації та влади, але і

конфлікти іншого характеру, які носили міжетнічне та міжконфесійне забарвлення. З цього приводу авторами книги “Південна Україна: модернізація, світова війна, революція...” зроблено спостереження, в якому, щоправда, присутня певна плутанина саме у зв’язку із невизначеністю статусів населених пунктів: “Часто жителі міст і робітничих селищ шукали причини своїх негараздів в односельчанах (!) інших віросповідань, культури, ментальності чи навіть роду занять” [19, 35].

Вкрай важливо підкреслити, що робітничий рух був лише однією зі складових суспільного руху в регіоні, під якими, за визначенням С.І. Світленка, розуміється історичний процесуальний феномен, в якому віддзеркалюється вся багатоманітність внутрішніх динамічних соціальних зв’язків та змін і виявляються національні, групові, класові, партійні, професійно-корпоративні, регіональні, особисті та інші інтереси, різноманітні світоглядні течії та напрями [16, 308].

При такій широті розуміння суспільного руху сам С.І. Світленко дає вужчу його панораму в одній з губерній Південної України в монографії “Суспільний рух на Катеринославщині у 50 – 80-х роках XIX століття”. У контексті нашого дослідження найбільший інтерес викликають такі висновки: особливістю генези українського національного руху в губернії було те, що за умови відсутності осередків української національної освіти і науки його першими представниками стали приїжджі київські студенти і вихідці з Правобережжя. На рубежі 1850 – 1860-х рр. головною формою діяльності українських народолюбців на території Катеринославщини стало культурно-етнографічне летуче “ходіння в народ”, у сільську місцевість. У середині 1860-х рр. на Катеринославщині, і насамперед у самому губерньському місті, з’явилися перші українські народолюбці, які постійно перебували тут у службових справах; у 1870 – 1880-х рр. цей рух був представлений вже не лише приїжджими,

але і тими, що зросли на місцевому ґрунті (зокрема, Я.П. Новицький). Вони “працювали не тільки в губерньському центрі, а й у повітових містечках [?!] і селах”, як правило, поєднуючи культурницьку діяльність (збирання літературних і фольклорно-етнографічних матеріалів, вивчення мови, історії, культури і побуту народу) з легальною роботою в освітніх, судових установах і в органах місцевого самоврядування. Втім, український національний рух на Катеринославщині не вийшов за рамки діяльності окремих осіб. У 1870-х рр. тут діяли і представники загальноросійського народництва. Але їх спроби налагодити пропагандистську роботу серед селян, прагнення зав’язати контакти серед сільської і міської інтелігенції не мали відчутних позитивних результатів, що було зумовлене, між іншим, недостатнім врахуванням етнокультурних особливостей українського села і царистськими ілюзіями селянських мас. У середині 1880-х рр. Катеринославщина перетворилася на важливий загальноросійський центр народовольського підпілля, а наприкінці того ж десятиліття розпочався перехід від народництва до марксизму [17, 221-223].

Саме місто, а не село залишалось центром суспільного руху губернії і в другій половині 1880-х – 1904 рр. Про це свідчать, між іншим, і матеріали написаної тим же С.І. Світленком глави “Суспільний рух у Катеринославі наприкінці XIX – на початку XX століття” фундаментальної “Історії міста Дніпропетровська”. У зазначений період губерньський центр встиг зазнати діяльності культурників, гуртків перехідного типу від народництва до марксизму, робітничих гуртків, гуртка “Союз боротьби за визволення робітничого класу” (яким було започатковано процес консолідації у місті соціал-демократії і стихійного робітничого руху) та Катеринославського комітету РСДРП, Катеринославського комітету партії соціалістів-революціонерів, Катеринославської організації Бунду тощо [4, 260-309].

Вивчення матеріалів, які стосуються суспільного руху у двох інших південноукраїнських губерніях, дає підстави стверджувати, що і там саме міста відігравали домінуючу роль у відповідній сфері життя.

У всіх трьох губерніях фактична невдача “ходіння в народ” 1870-х рр. наочно засвідчила наявність доволі великої “ідеологічної прірви” між селом і містом.

Між іншим, варто згадати таке своєрідне продовження “ходіння в народ”, як вчинок севастопольського офіцера М.Д. Шишмарьова та його дружини, доньки учасника оборони Севастополя віце-адмірала Ніконова. Подружжя активно вивчало народницьку літературу, а в 1879 р. під впливом “Листів із села [“деревни”]” О.М. Енгельгардта, члена “Землі і Волі”, засланого до Смоленської губернії, поїхали до нього в маєток Батищево. У 1881 р. Шишмарьов звільнився з армії, повернувся до Батищево і рік працював батраком у Енгельгардта, після чого купив хутір Бухово і створив там переважно з народників “інтелігентську колонію”. Цей експеримент провалився, як і “ходіння в народ” — колонія остаточно розпалась у 1884 р. Невдовзі М.Д. Шишмарьов повернувся до міського життя [4, 92].

Як і в інших губерніях Півдня, історія виникнення осередків політичних партій у Таврійській губернії в період, що нас цікавить, — це, головним чином, історія міст, але не сіл. Присвятивши відповідному питанню частину розділу своєї дисертації, В.І. Корольов навів таку хронологію. У 1899 р. перший марксистський гурток було створено в Сімферополі, того ж року гуртки з’явилися в Керчі і Ялті. У 1901 р. виникло кілька соціал-демократичних гуртків у Севастополі, у квітні 1902 р. — у Феодосії, влітку 1902 р. — у Мелітополі, влітку 1903 р. — в Бердянську. Як і по всій імперії, гуртки об’єднувались у союзи. У 1901 р. було створено “Сімферопольський робітничий союз”, у травні 1902 р. — Севастопольський. З початку 1902 р. робітничі союзи за

допомогою партійних емісарів переформувалися в організації РСДРП. У квітні 1903 р. було створено Кримський союз РСДРП, до якого увійшли комітети Севастополя, Сімферополя, Керчі, Феодосії, Ялти і Мелітополя. Бердянська організація діяла під проводом Катеринославського комітету.

Перший гурток соціал-революціонерів у Таврійській губернії виник у 1900 р. в Севастополі. У 1901 р. було створено “Керченський робітничий союз соціалістів”. Восени 1903 р. есерівські гуртки діяли в Сімферополі, Феодосії, Ялті, селі Білозерка “та ін. пунктах”. Влітку-восени 1904 р. гуртки переформатуються в організації партії соціалістів-революціонерів.

На початку 1901 р. в губернському центрі виник підрозділ партії Поалей-Ціон, у 1903 р. там же — організація вірменської партії Гнчак (трохи згодом її відділення були створені в Севастополі, Феодосії та Ялті). Навесні 1904 р. у Севастополі було створено першу самостійну організацію Бунда. Влітку 1904 р. формування вірменської партії Дашнакцутюн діяли в Сімферополі, Керчі, Феодосії, Ялті та Бердянську [5, 23-24].

Домінуюча роль міст (причому переважно — Одеси, Миколаєва та Херсона) у суспільному русі простежується по всьому тексту дисертаційного дослідження О.В. Кульчицької, присвяченого діяльності громадських і політичних організацій півдня України кінця XIX – початку XX ст. на матеріалах Херсонської губернії. Сама О.В. Кульчицька, розглянувши політичні організації соціал-демократичного, неонародницького, анархічного, ліберально-демократичного, монархічно-консервативного спрямувань сформулювала висновок, що аналіз умов їхньої діяльності показав: усі вони, незалежно від соціальної орієнтації, політичних програм і гасел, виникали перш за все у містах, де рівень зрілості населення був вищим, і лише потім несли свої ідеї на село; попри всі зусилля у цьому напрямку, в партійно-організаційному плані село виявило свою слабкість [7, 178-

179]. Звернемо увагу і на тезу автореферату О.В. Кульчицької, в якій також досить чітко проглядає усвідомлення значення міст у розгортанні партійної діяльності: “На межі ХІХ – ХХ ст. представники південної громадськості надали перевагу місцевим відділам загальноросійських партій, що... було пов’язано з багатонаціональністю Херсонської губернії, наявністю значного відсотка єврейського населення, російськомовністю міст, жвавими міграційними й урбанізаційними процесами” [8, 12]. Заслугує на увагу і висновок про те, що значна частина і громадських організацій, і політичних осередків розгорнула свою діяльність в Одесі, що вказує на “значно вищу політизацію народних мас у цьому місті, порівняно з іншими місцевостями півдня України”. Щоправда, ми не впевнені, що коректно судити про “всі місцевості” південноукраїнського регіону, розглядаючи матеріали лише Херсонської губернії: активність суспільного руху в тому самому Катеринославі могла б поставити під сумнів тезу про “значно вищу політизацію” Одеси. Хоча в низці аспектів Одеса насправді мала першість у політичному житті Півдня. Зокрема саме вона наприкінці досліджуваного нами періоду стала центром анархістського руху в регіоні. Між іншим, вельми симптоматично, що саме Одеса найчастіше згадується і в авторефераті докторської дисертації класика радянської історіографії революційного руху на півдні України З.В. Першиної. Не менш показово, що хоча ця дослідниця і не формулює там висновків щодо ролі міст у цікавих їй процесах у регіоні, наведений нею фактаж може слугувати підтвердженням сформульованого нами вище спостереження з цього приводу.

Мусимо зауважити, що значення політичної складової життя південноукраїнських міст не варто абсолютизувати. Досить знаковим для розуміння сприйняття відповідних процесів пересічним городянином є такий фрагмент

спогадів херсонця Й.Н. Векслера: “Раніше, до революції, політикою ніхто не цікавився. Були якісь підпільні гуртки, але мешканці їх не знали і не знали, чим вони займаються. В 1905 році вони активізувались” [1, 515].

З огляду на розташування духовних семінарій, усіх вищих і абсолютної більшості середніх навчальних закладів у містах (про що докладніше мова піде у підрозділі 5.4) саме міським феноменом був рух студентської та учнівської молоді. Разом із тим, наявність серед студентів та учнів певного відсотку вихідців із села, так само як і те, що після закінчення навчання частина випускників їхала працювати в сільську місцевість, створювало передумови для привнесення на село ідей, що поширювались у навчальних закладах. Про студентів-народовольців, вихідців із сільської місцевості, згадує у своїх мемуарах Д.З. Лях — предок плеяди відомих українських істориків. Сини пана Жебуньова, власника маєтку, на хуторі при якому народились батьки Данила Захаровича, будучи студентами у вищих навчальних закладах, “були замішані в таємних революційних організаціях і були заарештовані; наїхали жандарми, і на маєток пана Ж. здійснено трус. На старого п. Ж. це так уплинуло, що він себе застрелив” [1, 104].

Вивчення матеріалів щодо суспільного життя на території всіх трьох південноукраїнських губерній дає підстави стверджувати, що його активність і масштаби значною мірою відрізнялися не лише в населених пунктах із різним статусом (у міських і неміських поселеннях), але і в самих офіційних містах, що певною мірою корелюється із їх адміністративним статусом, економічними функціями, чисельністю і співвідношенням соціальних страт населення. Зокрема простежується тенденція, згідно з якою активність суспільного руху знижувалася за шкалою “губернські міста – повітові міста – безповітові міста – містечка”. Відхилення ж від цієї тенденції зумовлювалися, між іншим, особливим статусом деяких міст (як-от

повітового центру Одеса, Миколаєва тощо), специфікою економічної активності і соціальної стратифікації населення деяких міських поселень. Останні два чинники великою мірою впливали на рівень суспільної активності в межах кожної складової наведеної вище шкали. Зокрема мала місце підвищена соціальна активність у повітових портових містах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — 632 с. — (Джерела з історії Південної України. Т. 9).
- Brower Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity, 1850 – 1900 / Daniel R. Brower. — Berkeley-Los Angeles-Oxford: University of California Press, 1990 — 267 p.
- Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии / А. Вебер [перевод с английского А.Н. Котельникова]. — СПб.: Изд. Е.Д. Кусковой, 1903. — 265 с. (1599)
- Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болєбруха. — Дніпропетровськ: Грані, 2006. — 596 с.
- Корольов В.І. Діяльність політичних партій у Криму і Північній Таврії. 1899 – 1918 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.І. Корольов. — К., 1996. — 43 с.
- Крестьянников В.В. Севастополь и народники / В.В. Крестьянников // Севастополь: взгляд в прошлое. — Севастополь, 2006. — С. 91 – 97.
- Кульчицька О.В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Кульчицька Олена Василівна. — Миколаїв, 2007. — 292 с.
- Кульчицька О.В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В. Кульчицька. — Донецьк, 2007. — 20 с.
- Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки / Гіроакі Куромія; пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев; передм. Г. Немирі. — К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2002. — 510 с.
- Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860 – 1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / Райнер Лінднер; За ред. О.М. Доніка. — Київ-Донецьк: ТОВ “ВПІП “Промінь””, 2008. — 496 с.
- Надбська С.Б. Роль промисловості в містах півдня України в пореформений період / С.Б. Надбська // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова. — 2002. — Вип. 12. — С. 190 – 198.
- Першина З.В. Очерки истории революционного движения на юге Украины (К 100-летию “Южнороссийского союза рабочих”): Монография / З.В. Першина. — К.-Одесса: Вища школа, 1975. — 248 с.
- Першина З.В. Южная Украина в годы первой и второй революционных ситуаций (проблема центра и региона в российском освободительном движении): автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук: спец. 07.00.02 / З.В. Першина. — К., 1977. — 38 с.
- Реент О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.): Монографія / О.П. Реент; Інститут історії України НАН України. — К., 2003. — 340 с.
- Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века (Взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России) / П.Г. Рындзюнский. — М.: Наука, 1983. — 271 с.
- Світленко С. Суспільний рух в Україні кінця XVIII – початку XX століття: образи історичної дидактики / С. Світленко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В.Смолий; відповідальний редактор І.Колесник. — Вип. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Ч. 1. — С. 307 – 316.
- Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50 – 80-х роках XIX століття: Монографія / С.І. Світленко. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. — 268 с.
- Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе / А.С. Сенявский; Ин-т рос. истории. — М.: Наука, 2003. — 286 с.
- Турченко Ф.Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Турченко. — К.: Генеза, 2003. — 304 с.
- Friedgut Theodore H. Iuzovka and Revolution. Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869 – 1924: Volume II / Theodore H. Friedgut. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994. — XXI+521 p.